

Тұрған Айжан Есілқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы к., Қазақстан; turganovva01@mail.ru

Ұйғырлардың көшіп келу тарихы

Аннотация: Бұл мақалада Ұйғыр халқының Қазақстан жеріне қоныстануы туралы баяндалады. Сондай-ақ Ұйғыр мемлекетінің қай аумақта құрылғаны жөнінде де баяндалады. Ұйғыр халқының қоныстану аймақтары, халық саны, шаруашылығы, сондай ақ жағдайы қарастырылып жазылған. Сондай-ақ ұйғыр халқының генетикалық зерттеулері де жазылған. Сонымен қатар ұйғыр халқының тілдік тобын анықтай аламыз. Статистика бойынша қанша халық саны екенінде біле аламыз.

Кілт сөздер: Жетісу өңірі, ұйғыр халқы, қоныс аудару, шаруашылық, демография.

Ұйғырлар Қазақстан жеріне алғаш рет 1860-1880 жылдары Қытайдағы ұйғыр көтерілісі басылғаннан кейін қоныстана бастады. Сонымен бірге Жетісу қазақтарының бір бөлігі 1916 жылғы көтеріліс басылғаннан кейін Шығыс Түркістандағы ұйғыр жеріне қоныс аударды. Кеңес өкіметі кезінде ұйғырлардың саны өсті.

Қазіргі ұйғырлардың этногенезінде ежелгі ұйғырлар маңызды рөл атқарды, олардың тарихын мың жылға жуық (4-13 ғғ.) анықтауға болады.

Ұйғыр этногенезінің тағы бір түрік құрамдас бөлігі астаналарының бірі ежелгі Қашқар қаласы болған Қараханидтердің алғашқы мұсылман түрік мемлекетін құруымен әйгілі қарлұқтар болды. Ғалымдардың қазіргі ұйғыр тілін өзбек тілімен бірге түркі тілдерінің қарлұқ тармағына жатқызуы бекер емес.

Ежелгі ұйғырлар көшпелі халық болған, олар басқа түріктерге қарағанда шаруашылық өмірінің отырықшы түрлерін ертерек қабылдаған. Олар жасаған жазба ескерткіштер әлемдік өркениеттің алтын қорына енген.

Ұйғыр қоғамы конфессияаралық келісімнің үлгісі болды: ұйғырлардың негізгі бөлігі буддизмді ұстанады, бірақ олардың арасында манихейлік, христиандық, зороастризм, тәңіршілдік және тіпті ислам дінін ұстанушылар көп болды. XV ғасырда Шығыс Түркістанның толық исламдануы «кәпірлер» мәдениетін бейнелейтін ұйғырлардың өзіндік атауының жойылып, бес жүз жылға жуық өмір сүрген ұйғыр Тұрфан княздігінің өріске енуіне әкелді. Алғашқы жаңа ұйғыр мемлекеті Моғол мемлекетінің қирандыларында құрылды және Ярқанд хандығы деген атпен белгілі, онда мұсылман дінбасыларының өкілдері ақырында билікті өз қолдарына алды. Қазақстандағы ұйғырлардың негізгі бөлігі Шығыс Түркістанның Құлжа Іле аймағынан (Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы) қоныстанғандардың ұрпақтары болып табылады, олар Борохудзир өзенінің батысындағы аумаққа қоныстанған. 1881 жылғы Цин империясымен Петербург шартының шарттарына сәйкес Ресей империясының Жетісу облысы. Сәл ертерек, 1871 жылы Іле Тараншы сұлтандығы территориясын Ресей басып алғаннан кейін бірден Әбіл-оғлы сұлтан бастаған тараншы ұйғырларының үлкен тобы Верный қаласының солтүстігіне қоныстанды. Бұл топ құрған қоныс кейін ұйғырлар арасында Сұлтан-Қорған деген атпен белгілі болды. Сол кезден бастап Жетісудағы ұйғыр қауымының дамуы бауырлас қазақ халқының тағдырымен тығыз байланысты. Бұл тарихи эпизод ұйғыр-қазақ тарихи байланыстарының сонау көне замандардан келе жатқан шағын үлгілерінің бірі ғана еді [Искаков, Курбанова, 1980, 42-50 б.].

20 ғасырдың басында Жетісу өлкесінің ұйғыр халқы Жаркент және Ақкент болыстарында (қазіргі Панфилов ауданы), Ақсу-Шарын болыстарында (Ұйғыр ауданы), Малыбаев, Қорам және Қарасу болыстарында (Еңбекшіқазақ ауданы) шоғырланған. және Верныйда (қазіргі Алматы) төрт елді мекенде қоныстанған болатын.

Ұйғырлардың ауылдарға қоныстануы дәстүрлі қауымдық-елдік байланыстарға негізделген, сондықтан ұйғырлар өз ауылдарына көшіп келген елді мекендердің атын берген. Генетикалық зерттеулер ұйғырларға ең жақыны қазақтар, одан кейін өзбектер, башқұрттар, татарлар, комилер, марылар, мордвалар, ал олардан ең алысы қытайлар екені анықталды.

Жалпы Ұйғыр халқының шаруашылығына тоқталатын болсақ: Ұйғырлар басқаларына қарағанда көшпелі шаруашылықтан отырықшы егіншілік пен қалалық шаруашылыққа көшкен түркі халықтарына жатады. Ұйғыр қалаларында егіншілікпен қатар қолөнер, ауылдарда қосалқы шаруашылық қолөнері дамыған. Олар өздері қоныстанған жерлерде патша үкіметінің көмегінсіз-ақ шөлейтті дала алқаптарын суландыру жұмыстарын атқарып, егіс алқаптарын суару үшін күрделі арық жүйесін жасаған.

Ұйғырлардың Жетісу өңіріне қоныстану сипаты дәстүрлі шаруашылық жүйесі – суармалы егіншілікпен айқындалды. Жетісуда ұйғырлар бұрынғы Іле (Құлжа) өңіріндегі мекендеріне өте ұқсас тау етегіндегі өзен аңғарларына қоныстанды.

Көші-қоннан кейінгі кезеңде Жетісуда ұйғыр халқының көбеюі байқалды, бұл табиғи өсім есебінен ғана емес, сонымен қатар Қытайда да ұйғырлар көбейе түскен. Ресей империясының бірінші жалпы халық санағы бойынша 1897 жылы Жетісу өңірінде 55 999 ұйғыр өмір сүрген. Ұйғыр халқының аздап, бірақ тұрақты өсуі кейінгі жылдары байқалды. Ферғана алқабындағы ұйғыр халқының саны да айтарлықтай болды, ол Оңтүстік Шыңжаңдағы Қашқардан тікелей қоныс аудару есебінен толықтырылды.

2016 жылы Орталық Азия халықтары 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің 100 жылдығын атап өтті, оған жергілікті халықтардың барлығы қатысты. Ұйғыр халқы 1916 жылы еркек халықты майдан жұмысына жұмылдыруға қарсы шыққан қазақтар мен қырғыздарды қолдады. Көтеріліс басылғаннан кейін 1000-нан астам ұйғыр Ресейдің еуропалық бөлігіне траншея қазып, темір жол желілерінде жұмыс істеуге жұмылдырылды. Бұл оқиғалар ұйғыр фольклорында көрініс табады, онда шахтада жұмыс істеуге, окоп салуға майданға ерлерді жіберу туралы халық әндері көп кездеседі. [Кабилов, 1951, с. 154]

1918 жылы большевиктер Верныйдан Жаркентке дейінгі Құлжа тас жолының бойында орналасқан ұйғыр ауылдарының бейбіт тұрғындарын жаппай жазалауды ұйымдастырды. Қарапайым халықты қазақтар мен ақтар қозғалысына жанашырлық танытты деп айыптап, комиссар Мураев бастаған

большевиктер отряды 25 мыңға жуық ұйғырды атып тастады. Қызыл террордың салдарынан ұйғыр халқының бір бөлігі Қытайға кетуге мәжбүр болды. Ұйғыр тілінде ату деп аталатын жаппай жазалау Кеңес Одағы кезінде тыйым салынған тақырып болатын. Қазақстанның тәуелсіздік алуымен Лавар ауылы маңындағы тас жолдың бойында қызыл террор құрбандарына арналған мемориалдық ескерткіш орнатылды.

Қазақстан – ұйғыр ұлттық тарихының бөлігі. 1922 жылы Верныйда ұйғырлардың ұлттық тарихнамасының алғашқы үлгісі жарық көрді, оның авторы Назарғожа Абдусемятов болды.

Ұйғыр жазушыларының, ақындарының, суретшілерінің, ғалымдарының, өнер қайраткерлерінің шығармаларында жырланған кеңестік ұйғыр мәдениетінің гүлденуі және ұйғыр халқының қайта өркендеуі дәл осы Қазақстанда өтті, онда ұйғыр мәдени-ағарту мекемелерінің желісі 2006 жылы 1999 жылдар аралығы мен Кеңес өкіметі жылдары, олардың көпшілігі бүгінгі күнге дейін табысты жұмыс істеп келеді.

Ұйғырлар – Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев ұсынған «Мәңгілік ел» жалпы ұлттық патриоттық идеясына сәйкес тәуелсіз Қазақстанда достық пен келісімде өмір сүріп, оның бүгінгі мен болашағын құрайтын көп этностардың бірі [Аблет, 2016, с. 50].

Ұйғырлардың Қытайға кері қоныс аударуы 1929-1931 жылдардағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру және соның салдарынан болған ашаршылық кезінде орын алды. Ауылшаруашылық жүйесінің күйреуі салдарынан көптеген ұйғырлар Қытайға қайта қоныс аударды.

Ұлы Отан соғысында (1941-1945) жауды талқандауға Кеңес Одағының барлық халықтары үлес қосты. Ұйғырлар соғыстың алғашқы күндерінде-ақ қаһарман Брест қамалын қорғап, қайсар жауынгер екендіктерін көрсетті. Алдыңғы қатардағы «Жауынгерлік үндеу» газеті Алматы облысының Тәшкенбай-саз ауылынан шыққан ұйғыр жауынгері Батур Шәріповтың Мәскеу түбіндегі ұрыстарда жараланып, кейін қызметке оралып, Берлинге дейін жеткен ерлігін суреттейді...

Кеңес дәуірінде ұйғыр мәдениетінің ізашарлары Кеңестер елінен шыққаны үнемі баса айтылды. Мысалы, Қ. Кужамьяров ұйғырлар арасындағы алғашқы кәсіби композитор, А. Шамиева

– PhD дәрежесін алған тұңғыш ұйғыр, Алматыдағы ұйғыр театры – ұйғырлардың дүниежүзілік ауқымдағы тұңғыш және жалғыз кәсіби театры, Қазақ КСР ҒА жүйесіндегі Ұйғыртану институты ұйғырларды зерттейтін әлемдегі жалғыз мамандандырылған институт болып табылады [Рахматулина, 2017, с. 220].

Қазақстандағы ұйғыр халқының айтарлықтай өсуі Қытайдағы саяси жағдайдың шиеленісуіне және жергілікті халықтың жаппай қуғын-сүргініне байланысты 1950-1960 жылдардағы ҚХР ШҰАР-дан жаппай көшу нәтижесінде орын алды. Егер 1959 жылғы санақта Қазақстанда 59840 ұйғыр, Кеңес Одағы бойынша 95208 ұйғыр анықталса, 1970 жылғы санақ бойынша олардың саны екі есеге өсті: Қазақстанда олардың саны 120881 адамға, ал республика бойынша 173276 адамға жетті.

2014 жылғы статистика бойынша Қазақстанда 246 777 ұйғыр (елдегі 17 160 774 жалпы халықтың 1,4%) болған. Еңбекшіқазақ ауданында Алматы облысындағы ең көп ұйғыр қауымы – 51247 адам (283564 адам тұратын аудан халқының 18%) тұрады.

Демографиялық тұрғыдан алғанда ұйғырлар – жас этникалық топ. 1999 жылғы зерттеулерге сәйкес, Қазақстан ұйғырларының жас құрылымының ерекшелігі халықтың 41,3% екі жас тобына – 0-9 жас және 10-19 жас тобына бөлінді. Ұйғырлар Қазақстандағы басқа түркі этникалық топтары сияқты туудың жоғары деңгейімен және салыстырмалы түрде төмен өлім-жітіммен ерекшеленеді. Ұйғырлар арасында 60 жастан асқандардың үлесі 7,5% (салыстыру үшін бұл көрсеткіш қазақтар үшін 6%, өзбектер үшін 6,4%).

Орталық Азияда ұйғырлар білікті аспаздық мамандары жоғары деңгейде. Сондай-ақ ұйғыр мейрамханалары Алматы облысында, соның ішінде Алматы қаласында ұйғырлар тығыз орналасқан жерлерде көптеп жұмыс істейді. Ұйғырлардың ұлттық дәстүрлері тағам мәдениетінде жақсы сақталған. Ұйғыр асханасының негізін ет, сүт және сүт өнімдері қосылған өсімдік тағамдары құрайды. Ұйғыр асханасында шай үлкен орын алады, оның ішінде сүт пен тұз қосылған шайдың ерекше түрі. Бұл шай сары май және торттармен бірге ішіледі.

Ұйғыр тілі түркі тілдерінің қарлұқ тобына жатады, оған өзбек тілі де кіреді. Ұйғырлардың Жетісу өлкесінде жинақы қоныстануы осы тілде білім беруді, баспасөз бен баспа ісін дамыту арқылы ұйғыр тілінің қызмет етуіне қолайлы жағдай жасады [Камалов, 1975, с. 383].

Ұйғыр тілі Қазақстанның Алматы облысында негізінен білім беру, бұқаралық коммуникация, мәдениет және отбасылық және тұрмыстық қызмет көрсету салаларында қызмет етеді.

Қазақстан Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданынан тыс жерде орта білім ұйғыр тілінде жүргізілетін жалғыз мемлекет. Қазіргі уақытта ұйғыр тілінде оқытатын 62 мектеп бар, оның 12-сі таза ұйғыр мектебі, 2-і ұйғыр гимназиясы, 48 мектеп ұйғыр-қазақ және ұйғыр-орыс аралас. Бұл санға Алматыдағы 2 ұйғыр гимназиясы, бір орта мектеп және 2 аралас мектеп кіреді.

Қазақстанның мектептері мен мәдениет мекемелеріне қажетті ұйғыр тілі мамандарын дайындау мақсатында 1955 жылы Қазақ педагогикалық институтының филология факультетінде ұйғыр тілі кафедрасы құрылды. Абай Жабылғаннан кейін ол 1983 жылы жұмысын қайтадан жалғастырды, ол 2000 жылға дейін жалғасты. Қайта құру жылдарында ҚазҰУ-дың журналистика факультетінде. Әл-Фараби ұйғыр бұқаралық ақпарат құралдары үшін журналистер дайындайтын топ ашып, біраз уақыт жұмыс істеп, журналистика мамандарын көптеп дайындады. Кейіннен бұл бөлімшелер, сондай-ақ Өзбекстан мен Қырғызстан университеттеріндегі ұқсас бөлімшелер жабылды. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі жыл сайын Алматы ұлттық педагогикалық университетінде «Ұйғыр тілі» мамандығы бойынша студенттерге 5 грант бөледі [Камалов, 2016, 25 б].

Қорытындылай келе, ұйғырлар өздерінің тарихи отандарымен байланыста болғанымен, Қазақстанды өз Отаны деп санайтынын, экономиканың әртүрлі салаларында еңбек етіп, оның дамуына өз үлестерін қосатынын атап өткім келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Камалов А.К. Уйгуры Казахстана. – Астана: Академия госуправления при Президенте РК, 2016. – С.49-57

Камалов А.К. Очерки истории уйгуров Советского Казахстана // Вестник тюркского мира. – Алматы, 1975. – С.58-75.

Кабиров М.Н. Переселение илийских уйгуров в Семиречье. – Алма-Ата, 1951. – 154 с.

Искаков Г.М., Курбанова З. Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1980. – 234 с.

Аблет К.К. Уйгуры Казахстана об изучении истории и современного положения уйгуров. Казахстан. – Алматы, 2016. – С.1-27.

Рахматулина Е.Ю. Динамика численности уйгурской диаспоры в Казахстане // Культура, наука, образование: проблемы и перспективы. – Усть-Каменогорск: Изд-во Нижневарттовского гос. ун-та, 2017. – С.593-597.

Аннотация: Статья рассказывает о расселении уйгурского народа в Казахстане. Приведены данные о территории, где образовалось уйгурское государство. Рассмотрены регионы расселения уйгурского населения, его численность, хозяйство. Проанализированы генетические исследования уйгурского населения, определена языковая группа уйгурского народа.

Ключевые слова: Жетысуский регион, уйгурское население, переселение, хозяйство, демография.

Annotation: This article tells about the settlement of the Uighur people on the Kazakh land. It will also be told about the territory on which the Uighur state was formed. The regions of settlement of the Uighur population, population, economy, as well as the state are considered. Genetic studies of the Uighur population are also recorded. We can also identify the language group of the Uighur people.

Keywords: Zhetysu region, Uighur population, resettlement, economy, demography.